

Adam Ciołkosz i Radio Wolna Europa w świetle jego korespondencji z Janem Nowakiem-Jeziorańskim¹

Kamila Kamińska-Chełminiak

Korespondencja Jana Nowaka-Jeziorańskiego i Adama Ciołkosza zajmuje ważne miejsce w spuściznie epistolograficznej dyrektora Rozgłośni Polskiej Radia Wolna Europa ze względu na liczbę listów, czas trwania korespondencji, skalę poruszanych zagadnień oraz wagę, jaką Nowak przywiązywał do opinii swego respondenta².

Ciołkosz, obok Edwarda Raczyńskiego i gen. Władysława Andersa, był jedną z osób szczególnie cenionych przez Nowaka. „Miałem w Londynie trzech wiernych dużo ode mnie

starszych przyjaciół, a raczej patronów – pisał – generała Władysława Andersa, ambasadora Edwarda Raczyńskiego i Adama Ciołkosza (...). Ciołkosz był moim wiernym, starszym przyjacielem i sojusznikiem, na którego zawsze mogłem liczyć. Raczyńskiego i Ciołkosza zaliczam, wraz z Taylorem, do najmądrzejszych ludzi, jakich w życiu spotkałem”³.

Korespondencja dostarcza wielu dowodów, że tak właśnie było⁴. Tuż przed ustąpieniem ze stanowiska dyrektora Rozgłośni pisał do Ciołkosza: „(...) zaliczam Pana do najbliższych

¹ Artykuł powstał w ramach grantu badawczego *Dokumenty i materiały do dziejów Rozgłośni Polskiej Radia Wolna Europa 1952–1975* sfinansowanego przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (Moduł badawczy 1.1., 0070/NPRH3/H11/82/2014, okres realizacji 2014–2018, kierownik: prof. dr hab. Rafał Habielski).

² Dotychczas ukazało się kilka tomów korespondencji Jana Nowaka, zob. *Jan Nowak-Jeziorański, Jerzy Giedroyc. Listy 1952–1998*, wybór, oprac. i wstęp D. Platt, Wrocław 2002; *Jan Nowak-Jeziorański, Zbigniew Brzeziński. Listy 1953–2003*, wybór, wstęp i oprac. D. Platt, Warszawa 2014; *Korespondencja 1955–1989. Jan Nowak-Jeziorański, Maria Winowska*, oprac. i wstęp A. Nowak, Wrocław 2016. Zob. również artykuły dotyczące spuścizny epistolograficznej Nowaka oraz niektóre listy: *Listy J. Giedroycia, J. Nowaka-Jeziorańskiego, J. Stempowskiego do W. Micuty*, Jerzy Giedroyc, Jan Nowak-Jeziorański, Jerzy Stempowski, „Zeszyty Historyczne”, z. 166 (2008), s. 236–250; *Listy Jana Nowaka-Jeziorańskiego do Eugeniusza Kwiatkowskiego z lat 1955–1973*, oprac. G. Fulara, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, R. 54 (2004), s. 251–297; *W obronie Wolnej Europy: listy Jana Nowaka do gen. Władysława Andersa i Adama Ciołkosza*, oprac. A. Friszke, „Więź”, R. 48, nr 3 (2005), s. 101–111.

³ J. Nowak-Jeziorański, *Wojna w eterze*, Kraków 2005, s. 486.

⁴ Wziąwszy pod uwagę niezwykle bogaty dorobek naukowy i publicystyczny Ciołkosza, na który składa się kilkadziesiąt różnych książek z zakresu historii ruchu socjalistycznego, historii zimnej wojny oraz harcerstwa, dziwić może tak znikome zainteresowanie postacią polskiego socjalisty. Zob. m.in. A. Friszke, *Portret polskiego socjalisty*, Warszawa 2011; *Adam Ciołkosz: polityk, pisarz, historyk socjalizmu*, red. J. Żmigrodzki, Londyn 1972; F. Gross, *Ludzie P.P.S. Wspomnienie o Adamie Ciołkoszu*, Warszawa 1987; M. Giełzak, *Antykomuniści lewicy: Lidia i Adam Ciołkoszowie jako historycy socjalizmu polskiego*, Poznań 2014; K. Kamińska-Chełminiak, *O publicystyce Adama Ciołkosza*, „Zeszyty Prasoznawcze” 2016, nr 4, s. 690–705; L.B. Paszkiewicz, *Pierwsza podróż Lidii i Adama Ciołkoszów do USA (1953–1954)*, „Przegląd Polsko-Polonijny” 2012, nr 4, s. 169–195; A. Ciołkosz,

przyjaciół i intencją moją było, aby Pan był jednym z pierwszych, którzy zostaną zawiadomieni (...). O mojej decyzji zawiadomiłem telefonicznie tylko Pana i Raczyńskiego”⁵. Ciołkosz odwzajemniał uznanie, co potwierdza korespondencja oraz jego wypowiedzi na temat Radia i Nowaka. Po jego ustąpieniu, w 1975 r., pisał: „Przyszli historycy naszej epoki zaliczą jej [RWE] działalność do największych osiągnięć i zasług emigracji polskiej dla polskiej sprawy narodowej”⁶.

Podstawę źródłową artykułu stanowi korespondencja Adama Ciołkosza i Jana Nowaka-Jeziorańskiego zdeponowana w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich (dalej: ZNiO) we Wrocławiu oraz Studium Polski Podziemnej w Londynie (dalej: SPP). Korpus liczy łącznie przeszło 350 listów wraz z załącznikami⁷. Uzupełnieniem korespondencji są zapisy audycji emitowanych na antenie Rozgłośni Polskiej RWE (do 1958 r. Głosu Wolnej Polski) znajdujące się w Narodowym Archiwum Cyfrowym w Warszawie (kolekcja RWE) oraz w Studium Polski Podziemnej⁸.

* * *

Spoiwem relacji między Nowakiem a Ciołkoszem była, pomimo różnych afiliacji politycznych jej autorów (Ciołkosz należał do Polskiej Partii Socjalistycznej, Nowak – do Polskiego Ruchu Wolnościowego „Niepodległość i Demokracja”) wspólnota wartości oraz tożsamy rozumienie pryncypiów. Obaj pozostawali niezłomni w myśleniu o wolnej Polsce, łączył ich podobny stosunek do sytuacji w kraju, podobnie rozumieli pojęcie patriotyzmu i służby ojczyźnie. Każdy z nich, choć innymi metodami, podejmował starania, by uchronić Polaków przed mentalną sowiezizacją. Obaj traktowali to wyzwanie w kategoriach misji, stwarzając sobie narzędzia przydatne do jej realizacji.

Korespondencja daje możliwość wglądu w ich działalność polityczną, stanowiąc klucz do zrozumienia motywów postępowania w niełatwych realiach. Ciołkosz liczył na upadek rządów komunistycznych w Polsce, ufając, że impuls, który rozsądzi opresyjny system wyjdzie ze środowisk robotniczych⁹. Po zakończeniu II wojny światowej zdecydował nie wracać do Polski, liczył na szybką zmianę sytuacji po-

Walka o prawdę: wybór artykułów 1940–1978, przedm. G. Herling-Grudziński, wyboru dokonał W. Ryser-Szymański, Londyn 1984; A. i L. Ciołkoszowie, *Niepodległość i socjalizm: 1835–1945. Audycje radiowe*, Warszawa 1984; *Refleksje emigracyjnego socjalisty. Z listów Adama Ciołkosza 1945–1950*, oprac. A. Friszke, „Więź” 1994, nr 9, s. 145–158; P. Waingertner, *Rosyjski komunizm w oczach polskiego socjalisty: Z refleksji politycznej Adama Ciołkosza*, „Rocznik Łódzki” 2005, t. 52, s. 143–150; K. Tarka, *Kryptonim „Okularnik”. Sprawa rozpracowania operacyjnego Adama Ciołkosza*, „Przegląd Polonijny” 2006, z. 3, s. 103–108.

⁵ List Jana Nowaka-Jeziorańskiego do Adama Ciołkosza z 21 XI 1975 r., Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu (dalej: ZNiO), Archiwum Jana Nowaka-Jeziorańskiego, *Korespondencja*, t. 8, Adam i Lidia Ciołkoszowie.

⁶ A. Ciołkosz, *24 lata pracy J. Nowaka*, „Tydzień Polski” 1975, 20 XII.

⁷ Większość listów znajduje się w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich, natomiast około 140 w SPP, przy czym trudno orzec, czy są to wszystkie listy.

⁸ Teksty audycji Ciołkosza od 1940 r., przygotowywanych dla Polskiego Radia w Londynie, BBC oraz RWE, znajdują się w SPP w Londynie. O intensywności współpracy Ciołkosza z monachijską radiostacją świadczy liczba audycji nadanych w RWE. Dla przykładu w latach 1964–1969 wyemitowano na antenie rozgłośni 290 audycji z udziałem Ciołkosza (1964 r. – 27 audycji, 1965 r. – 25, 1966 r. – 23, 1967 r. – 68, 1968 r. – 66, 1969 r. – 81). Obliczenia własne na podstawie wykazu audycji z udziałem Adama Ciołkosza dostępnych w Narodowym Archiwum Cyfrowym, kolekcja RWE.

⁹ Zob. *Sylwetki pracowników Rozgłośni Polskiej RWE w Londynie*, data emisji 1 VII 1969, Narodowe Archiwum Cyfrowe (dalej: NAC), Kolekcja RWE, sygn. 3826/0.

litycznej i powrót w ciągu kilkunastu lat. Nie przypuszczał, że komuniści będą rządzić przeszło cztery dekady¹⁰.

Z biegiem czasu przywykł do losu emigranta, ale w okresie bezpośrednio powojennym nie czuł się dobrze poza krajem. W 1946 r. pisał do Feliksa Grossa, że w dwudziestoleciu międzywojennym żył skromnie¹¹. „Było ciężko ale byłem szczęśliwy, naprawdę szczęśliwy. Te zaś lata na emigracji były pod względem stosunków osobistych całkowitym zaprzeczeniem owej atmosfery, jaka mi towarzyszyła przez 20 lat pracy organizacyjnej (...)”¹².

Pierwsze kontakty Ciołkosza i Nowaka sięgają czasów wojny. Lidia Ciołkoszowa wspominała po latach, że „Adam poznał go chyba jeszcze w czasie wojny, gdy był kurierem podziemia”¹³. W *Kurierze z Warszawy* nazwisko Ciołkosza pojawia się kilkakrotnie. Spotkali się w Londynie w 1944 r., kiedy Nowak, po przekazaniu gen. Sosnkowskiemu informacji dotyczących sytuacji w kraju, przeprowadził szereg rozmów z członkami rządu i najważniejszymi polskimi politykami przebywającymi na emigracji, wśród których znalazł się Ciołkosz¹⁴.

Korespondencję z Nowakiem, obejmującą okres trzydziestu lat, zdominowały sprawy związane z polityką i programem RWE. Kontakt listowny został nawiązany w październiku 1946 r. – obaj przebywali wówczas w Londynie. Nowak starał się o wizę amerykańską, gdy jednak otrzymał propozycję pracy w Polskiej

Sekcji BBC, postanowił pozostać na Wyspach. W 1947 r. wstąpił do Polskiego Ruchu Wolnościowego „Niepodległość i Demokracja”, co okazało się trampoliną do stanowiska dyrektora Rozgłośni Polskiej RWE¹⁵.

Kiedy został dyrektorem Głosu Wolnej Polski (w 1958 r. radiostacja zmieniła nazwę na Rozgłosnię Polską Radia Wolna Europa), Ciołkosz udzielił mu rady w sprawie stylu pracy: „Byłem w moim życiu – powiedział – dowódcą kompanii, byłem parlamentarzystą, redaktorem, publicystą. Zawsze broniłem demokracji, ale niech Pan pamięta: dwie funkcje życia zbiorowego nie znoszą kolektywnego kierownictwa – dowodzenie większą lub mniejszą formacją wojskową oraz redagowanie gazety albo kierowanie radiostacją”¹⁶.

Wiele wskazuje na to, że Nowak przyjął do serca wskazówkę Ciołkosza. Pracę w Głosie Wolnej Polski traktował jak dowodzenie formacją wojskową, o co miano pretensje, zarzucając mu skłonności dyktatorskie. Taki styl zarządzania nie uszedł uwadze Ciołkoszowej, która, podobnie jak Ciołkosz, była związana z RWE od momentu powstania Rozgłośni. Po latach wspominała, że choć Nowak „miał ostry stosunek do pracowników, jak niektórzy mówili – »kaprałski«, to „(...) był doskonałym dyrektorem (...). Kiedy jednak któryś z pracowników miał kłopoty ludzkie, zdrowotne czy rodzinne, Nowak robił wszystko, żeby pomóc”¹⁷. Ciołkosz uważał, że inny styl pracy musiałby doprowa-

¹⁰ L. Ciołkoszowa, *Spojrzenie wstecz*, Paryż 1995, s. 205.

¹¹ Tamże, s. 58.

¹² Cyt. za: A. Friszke, *Adam Ciołkosz. Portret polskiego socjalisty...*, dz. cyt., s. 365. Zob. również: *Wspomnienia*, Studium Polski Podziemnej w Londynie (dalej: SPP), Archiwum Adama Ciołkosza, sygn. 133/39.

¹³ L. Ciołkoszowa, *Spojrzenie wstecz...*, dz. cyt., s. 305.

¹⁴ J. Nowak-Jeziorański, *Kurier z Warszawy*, Warszawa–Kraków 1989, s. 212.

¹⁵ Szerzej pisze o tym Sławomir Łukasiewicz, zob. S. Łukasiewicz, *Jan Nowak-Jeziorański jako działacz PRW „NiD”* [w:] *Jan Nowak-Jeziorański. Kurier Armii Krajowej. Redaktor Radia Wolna Europa. Polityk*, red. P. Machciewicz, R. Habielski, Wrocław–Warszawa 2011, s. 89–116; tenże, *Partia w warunkach emigracji. Dylematy Polskiego Ruchu Wolnościowego „Niepodległość i Demokracja” 1945–1994*, Lublin–Warszawa 2014, s. 488–502.

¹⁶ Tamże, s. 50.

¹⁷ L. Ciołkoszowa, *Spojrzenie wstecz...*, dz. cyt., s. 305.

dział radio do ruiny¹⁸. W artykule podsumowującym 24 lata pracy Nowaka usprawiedliwił go, pisząc: „(...) szorstkość jest przykrym, zaś nieuchronnym podatkiem splecanym napiętej, nerwowej atmosferze pracy”¹⁹. Nawiasem mówiąc, także Ciołkosz prowadził taki styl życia i pracy, co przypłacił zdrowiem²⁰.

Po początkowej wymianie listów korespondencyjnych na parę lat ustała – została wznowiona po inauguracji audycji Głosu Wolnej Polski z Monachium (3 maja 1952 r.). Najwięcej listów przypada na koniec lat 50. i lata 60. XX wieku. Ciołkosz kontaktował się wówczas z Nowakiem nie tylko jako autor, ale również jako działacz polityczny i pisarz historyczny. Utrzymywali kontakt korespondencyjny, mimo że Nowak nie ufał poczcie niemieckiej do tego stopnia, że najważniejsze informacje przekazywał przez swoich pracowników z londyńskiego studia RWE telefonicznie i osobiście. Rocznie wymieniali od kilku do kilkunastu listów.

Propozycję stałej, choć niesformalizowanej współpracy Nowak złożył Ciołkoszowi w 1952 r.²¹. Pierwsza audycja z jego udziałem została wyemitowana na przełomie 1952/1953, dokładna data emisji jest trudna do ustalenia²². W czerwcu 1953 r. Ciołkosz przygotował przemówienie w ramach cyklu *Polscy przywódcy przemawiają do kraju*, poświęcone 23. rocznicy śmierci Mieczysława Niedziałkowskiego, działacza PPS i redaktora „Robotnika” rozstrzelanego w Palmirach²³.

Od tego czasu był stale obecny przed mikrofonami Radia. Brał udział w najważniejszych audycjach Rozgłośni: *Świadkowie historii; Polscy przywódcy na wygnaniu przemawiają do kraju; Odwrotna strona medalu; Notatki o socjalizmie; Listy do komunisty; Czarno na białym; Nie rozdzieli nas żelazna kurtyna* oraz w dyskusjach przy okrągłym stole. Przygotowywał programy i gawędy dla robotników, intelektualistów, komunistów oraz młodzieży. Chętnie komentował bieżące sprawy polityczne dotyczące Polski i Wielkiej Brytanii. Dzięki znajomości kilku języków obcych (m.in. angielskiego, niemieckiego, francuskiego, rosyjskiego, jidysz) mógł śledzić zagraniczną prasę, co przekładało się na znajomość zagadnień z zakresu stosunków międzynarodowych i politycznych na świecie. Sprawozdania Ciołkosza były emitowane w *Komentarzach dnia, Faktach, wydarzeniach, opiniach, Panoramie dnia, Panoramie tygodnia* oraz w *Kalejdoskopie*. Był autorem lub uczestnikiem audycji historycznych (na temat kampanii wrześniowej, powstania styczniowego, pierwszej wojny światowej, gen. Władysława Sikorskiego, II wojny światowej). Był stale obecny na antenie, w czerwcu 1956 r. Nowak pisał: „Przypuszczam bowiem, że dobrze zdaje Pan sobie sprawę, jak często w porównaniu z innymi politykami polskimi na emigracji i w stosunku do możliwości naszej Rozgłośni – figurował Pan w naszych programach (...)”²⁴.

¹⁸ *Uroczystość pożegnania Jana Nowaka w Londynie...*, dz. cyt.

¹⁹ A. Ciołkosz, *24 lata pracy J. Nowaka*, „Tydzień Polski” 1975, 20 XII.

²⁰ L. Ciołkoszowa, *Spojrzenie wstecz...*, dz. cyt., s. 361–362.

²¹ Podobną propozycję otrzymała Lidia Ciołkoszowa, która przygotowywała dla Nowaka-Jeziorańskiego program „Kartka z kalendarza”, pisała felietony i brała udział w dyskusjach. W połowie lat 60. ub. wieku otrzymała nawet propozycję stałej pracy w RWE oraz przeprowadzki do Monachium, z czego ostatecznie nie skorzystała, zob. L. Ciołkoszowa, *Spojrzenie wstecz...*, dz. cyt., s. 304.

²² Spis audycji w RWE z udziałem Ciołkosza znajduje się w Narodowym Archiwum Cyfrowym.

²³ *Przywódcy na wygnaniu przemawiają do kraju* (cz. 14), NAC, Kolekcja RWE, sygn. 57/0.

²⁴ List Jana Nowaka-Jeziorańskiego do Adama Ciołkosza z 6 VI 1956 r., ZNiO, Archiwum Jana Nowaka-Jeziorańskiego, *Korespondencja*, t. 8, Adam i Lidia Ciołkoszowie.

Ciołkosz z rzadka udzielał Nowakowi rad dotyczących programu RWE. Z korespondencji wyłania się obraz sumiennego, pracowitego i pryncypialnego współpracownika Radia i sojusznika jego dyrektora.

We wrześniu 1953 r. Adam i Lidia Ciołkoszowie po raz pierwszy odwiedzili Stany Zjednoczone, gdzie gościli na zaproszenie Związku Socjalistów Polskich oraz Kongresu Polonii Kanadyjskiej²⁵. Podróż trwała niemal sześć miesięcy, podczas której Ciołkosz wygłaszał odczyty na wyższych uczelniach oraz zebraniach żydowskich organizacji robotniczych w Nowym Jorku i Los Angeles, miał spotkania z dziennikarzami, udzielił kilku wywiadów prasie amerykańskiej, wielokrotnie przemawiał w radiu (m.in. w Głosie Ameryki). Odbył szereg rozmów w Izbie Reprezentantów, Departamencie Stanu, Departamencie Pracy oraz Komitecie Wolnej Europy. Mówił o tym, co dzieje się w Polsce, czym jest komunistyczna niewola, terror, stalinizm. W styczniu 1954 r. pisał do Nowaka: „Wszędzie zapytywano mnie o »Głos Wolnej Polski« – wszędzie (zgodnie z moim przekonaniem, nabytym w czasie pobytu w Monachium) dawałem jak najlepsze świadectwo pracy Pana i polskiego zespołu. Miałem z sobą list z kraju, otrzymany tajnymi drogami (...) a w nim zdanie »Radio Wolna Europa jest przez wszystkich słuchane entuzjastycznie – przez miasto i wieś«. Wielokrotnie doczytywałem moim rozmówcom to zdanie i – niech mi Pan wierzy – sprawiało ono ogromne wrażenie”²⁶.

Kiedy 12 lutego 1955 r. Amerykanie rozpoczęli operację Spotlight, polegającą na zrzuconiu nad Polską z balonów m.in. broszury *Za ku-*

lisami bezpieki i partii, będącej zapisem wybranych audycji Józefa Światły (wysokiego oficera MBP, który zbiegł na Zachód), Ciołkosz jako jeden z nielicznych został o niej powiadomiony z wyprzedzeniem. Nowak pisał wówczas: „Proszę zatem list niniejszy traktować, jako dowód całkowitego zaufania (...)”²⁷.

Akcja balonowa była odpowiedzią na wzmożone zagłuszanie audycji RWE. Podobne, nadzorowane przez Departament Stanu USA i CIA, były organizowane nad terytorium Czechosłowacji i Węgier. Nowak był przeciwnikiem tego rodzaju operacji; jego zdaniem rozbudzały one nieuzasadnione nadzieje społeczeństw, do których były kierowane. W przypadku Polski, nie mając wpływu na samą akcję, mógł natomiast współdecydować o treści przesyłanych materiałów. Doceniał jej pozytywne, uważając, że ulotki i broszury, mimo że bardziej niebezpieczne dla odbiorców niż audycje radiowe, mogą mieć wielki wpływ na ich postawy. Jego zdaniem broszura Światły mogła „zniszczyć wpływ Partii wśród młodego pokolenia, które nie ma możliwości skonfrontowania propagandy komunistycznej z historią oglądaną własnymi oczami”²⁸. Po zakończeniu operacji był zdania, że rewelacje Światły nadawane przez Radio od października 1954 r. w znaczący sposób przyspieszyły bieg wydarzeń w Polsce, potęgując zmiany, do których doszło w 1956 r.²⁹

W relacjach między Nowakiem a Ciołkoszem nie bez znaczenia było zaangażowanie polityczne Ciołkosza. W latach 1956–1959 oraz 1963–1966 Ciołkosz pełnił funkcję przewodniczącego Egzekutywy Zjednoczenia Narodowego (EZN), ciała o charakterze wykonawczym,

²⁵ Na temat podróży zob. szerzej: L.B. Paszkiewicz, *Pierwsza podróż Lidii i Adama Ciołkoszów do USA...*, dz. cyt., s. 169–195; L. Ciołkoszowa, *Spojrzenie wstecz...*, dz. cyt., s. 299–303.

²⁶ List Adama Ciołkosza do Jana Nowaka-Jeziorańskiego z 25 I 1954 r., ZNiO, Archiwum Jana Nowaka-Jeziorańskiego, *Korespondencja*, t. 8, Adam i Lidia Ciołkoszowie.

²⁷ Tamże.

²⁸ Tamże.

²⁹ J. Nowak, *Wojna w eterze*, s. 225–226.

powołanego do życia w 1954 r. przez opozycję antyprezydencką. Kiedy akcja balonowa zaczęła budzić obawy wśród emigracji, a zarazem stało się oczywiste, że inicjujący ją Amerykanie bez względu na stanowisko polskie zrealizują powzięty zamiar, EZN udzieliła poparcia akcji, uznając ją za „dodatnią akcję informacyjną na Kraj”. Ciołkosz wówczas nie kierował jeszcze jej pracami, miał jednak wpływ na stanowisko, jakie w sprawie balonów zajęła Tymczasowa Rada Jedności Narodowej (TRJN), forum ugrupowań stanowiących zaplecze Egzekutywy. „Znam również – pisał Nowak – w ogólnych zarysach, treść przyszłego oświadczenia TRJN i wiem, że jego rzeczowy ton jest w wielkiej mierze Pana zasługą”³⁰. Poparcie Ciołkosza było tym bardziej cenne, że protest wobec operacji Spotlight ogłosił oddział TRJN w Stanach Zjednoczonych oraz Stanisław Strzetelski, szef redakcji nowojorskiej RWE³¹.

Korespondencja Nowaka i Ciołkosza jest wolna od sporów natury zasadniczej. Niekiedy dochodziło do nieporozumień, ale nie na tyle poważnych, by mogły poważnie zakłócić współpracę. Nieporozumieniem, które stało się tematem korespondencji było niewyemitowanie przez Radio *exposé* Ciołkosza, przewodniczącego EZN, wygłoszonego na posiedzeniu TRJN 22 marca 1956 r. Ciołkosz uznał decyzję Nowaka za niezrozumiałą i „oczywisty błąd”. „Moi amerykańscy partnerzy poinformowali mnie, że uznał Pan za właściwe zwrócenie się ze skargą na mnie bezpośrednio do Kierownictwa Komitetu Wolnej Europy. Wiadomość ta wywołała moje zdziwienie” – reagował Nowak.

Miał żal do Ciołkosza, że sprawa oparła się o najwyższe szczeble Komitetu Wolnej Europy, będąc przekonany, że „(...) solidarność narodowa wskazuje na celowość poruszania wszelkich pretensji bezpośrednio między Polakami przy jednoczesnym unikaniu wciągania czynników innej narodowości”³². Wymiana uwag na ten temat trwała do sierpnia 1956 r. i zakończyła się odłożeniem sprawy do ustnego wyjaśnienia oraz zapewnieniem przez Ciołkosza o „głębokiej życzliwości i jak najbardziej pozytywnej ocenie Pana pracy”³³.

W tym samym czasie Nowak zabiegał w Komitecie Wolnej Europy o fundusze na wydanie *Zarysu dziejów socjalizmu polskiego Ciołkoszów*. Jego zdaniem książka stanowiła cenne źródło odkłamujące deformacje, jakim były poddawane dzieje polskiego ruchu socjalistycznego³⁴. Zanim jeszcze rzecz ukazała się drukiem, zaproponował Ciołkoszowi nagranie cyklu pogadanek poświęconych historii polskiego socjalizmu oraz wyszedł z propozycją opublikowania ich w wydawanych przez RWE miesięcznikach „East Europe” oraz „Hinter dem Eisernen Vorhang”.

Ważne miejsce w korespondencji i poglądach Nowaka i Ciołkosza zajmowało zagadnienie niemieckie, w tym kwestia granicy na Odrze i Nysie. Radio mogło informować o stanowisku w tej sprawie środowisk polskich poza krajem, zachodniej prasy i świata politycznego, nie mogło jednak wypowiadać się we własnym imieniu. Sytuacja taka stwarzała okazję do ataków propagandy reżimowej usiłującej dowieść, że Rozgłośnia jest sojusznikiem za-

³⁰ List Jana Nowaka-Jeziorańskiego do Adama Ciołkosza z 26 III 1955 r., ZNiO, Archiwum Jana Nowaka-Jeziorańskiego, *Korespondencja*, t. 8, Adam i Lidia Ciołkoszowie.

³¹ P. Machcewicz, *Emigracja w polityce międzynarodowej*, Warszawa 1999, s. 116.

³² List Jana Nowaka-Jeziorańskiego do Adama Ciołkosza z 6 VI 1956 r., ZNiO, Archiwum Jana Nowaka-Jeziorańskiego, *Korespondencja*, t. 8, Adam i Lidia Ciołkoszowie.

³³ List Adama Ciołkosza do Jana Nowaka-Jeziorańskiego z 12 VIII 1956 r., ZNiO, Archiwum Jana Nowaka-Jeziorańskiego, *Korespondencja*, t. 8, Adam i Lidia Ciołkoszowie.

³⁴ Zob. List Adama Ciołkosza do Jana Nowaka-Jeziorańskiego z 13 II 1956 r., ZNiO, Archiwum Jana Nowaka-Jeziorańskiego, *Korespondencja*, t. 8, Adam i Lidia Ciołkoszowie.

chodnioniemieckich środowisk odwetowych. W rzeczywistości Nowak postulaty powrotu do granic z 1937 r. oraz traktowania obszarów położonych na wschód od Odry i Nysy za terytoria tymczasowo wcielone do Polski uznawał za groźne dla polskich interesów. Odzegnożywał się od szowinizmu i nie był przeciwnikiem kontaktów polsko-niemieckich, przyjmując za punkt wyjścia do poprawy relacji uznanie przez RFN zachodniej granicy Polski, a więc wyrzeczenie się przez Bonn roszczeń terytorialnych. Doszło do tego 7 grudnia 1970 r. za sprawą układu między PRL a RFN o podstawach normalizacji wzajemnych stosunków, w którym potwierdzono nienaruszalność zachodniej granicy Polski. „Uważam – pisał do Ciołkosza – że dialog polsko-niemiecki leży w naszym interesie jako droga prowadząca do uznania przez większość niemieckiego społeczeństwa granicy na Odrze i Nysie (...) Nie jest natomiast rzeczą obojętną pod czyimi auspicjami dialog ten ma być prowadzony i kto ma być partnerem rozmów. Elementy rewizjonistyczne pragną również wciągnąć do rozmów emigrację, ale w ich rozumieniu dialog ma być posunięciem taktycznym, służącym osiągnięciom ich własnych celów, które sprzeczne są z naszą racją stanu”³⁵.

Korespondencja nie pozostawia wątpliwości, że Nowak był wyczulony na punkcie kwestii niemieckiej. Z ostrożnością i sceptycyzmem podchodził do idei pojednania. Był zdania, że w RFN istnieją pręźnie działające koła rewizjonistyczne, skupione wokół środowisk przesiedleńczych, które pod szyldem szukania porozumienia polsko-niemieckiego lobbują na rzecz odzyskania Ziemi Zachodnich. Jego nieufność brała się również z ataków pod własnym adresem, mających źródło w niektórych niemiec-

kich gazetach związanych ze skrajną prawicą („Intern-Informationen”) oraz ze Związkiem Wysiedleńców („Deutsche Ostdienst”).

W niemieckich gazetach w 1974 r. ukazała się seria krytycznych artykułów pod adresem Nowaka, co nie pozostawało bez związku z atakiem na Rozgłośnię Polską RWE prowadzoną przez III Departament MSW. W lutym 1975 r. Nowak donosił Ciołkoszowi, że walczy na kilku frontach jednocześnie: „z Amerykanami, którzy ulegają presji dyplomatycznej idącej z Warszawy; z dywersją komunistyczną uprawianą bezskutecznie w biały dzień, a kierowaną z Warszawy przez MSW (...). Trzecim wreszcie frontem są skrajnie prawicowe elementy niemieckie, wywodzące się z dawnych środowisk hitlerowskich”³⁶.

Ciołkosz podzielał poglądy Nowaka w kwestii niemieckiej, był zdania, że pojednanie między Polakami i Niemcami nie jest możliwe w sytuacji, w której organizacje wysiedleńcze opowiadające się za powrotem do granic Rzeszy z 1937 r. domagają się odszkodowań od władz PRL za zbrodnie popełnione na wysiedlanych Niemcach. Ciołkosz krytycznie odnosił się do rozmów prowadzonych przez polski rząd na wychodźstwie z tymi z polityków niemieckich, którzy utrzymywali kontakty ze środowiskami wysiedleńczymi. Pisał o tym w listach do Nowaka, zwracał na to uwagę w bieżącej publicystyce.

Początkiem akcji skierowanej przeciw Nowakowi w Niemczech był artykuł, który ukazał się 20 września 1974 r. w „Rheinischer Merkur”. Autor, Joachim Görlich, powołując się na książkę Andrzeja Czechowicza *Siedem trudnych lat* (Warszawa 1973) przytoczył informacje o współpracy Nowaka z Niemcami

³⁵ List Jana Nowaka-Jeziorańskiego do Adama Ciołkosza z 7 IV 1966 r., ZNiO, Archiwum Jana Nowaka-Jeziorańskiego, *Korespondencja*, t. 8, Adam i Lidia Ciołkoszowie.

³⁶ List Jana Nowaka-Jeziorańskiego do Adama Ciołkosza z 11 II 1975 r., ZNiO, Archiwum Jana Nowaka-Jeziorańskiego, *Korespondencja*, t. 8, Adam i Lidia Ciołkoszowie.

podczas wojny. Czechowicz, współpracownik wywiadu PRL, zatrudniony przez kilka lat w Biurze Studiów i Analiz RWE, w 1971 r. powrócił do Polski, a jego relacje zostały wykorzystane do akcji dyskredytującej Rozgłośnie i Nowaka. Kampania rozpoczęła się w pierwszych miesiącach rządów Edwarda Gierka, a jej założenia zostały opracowane przez MSW, Biuro Prasy, Wydział Propagandy KC PZPR oraz Główny Zarząd Polityczny Wojska Polskiego. W pierwszym wydaniu książki Czechowicz oskarżył Nowaka o współpracę z hitlerowcami, przedstawiając go jako agenta wywiadu niemieckiego – jego misja kurierska do Londynu rozpoczęta w 1943 r. miała być przeprowadzona w porozumieniu z Niemcami. W drugim wydaniu książki (1974 r.) znalazło się faksymile volksdeutscha z Żyrardowa Johanna Kassnera, który twierdził, że Nowak był w latach 1940–1942 komisarycznym zarządcą mienia żydowskiego.

Nowak obawiał się, że oskarżenia przyczynią się do osłabienia jego pozycji w Rozgłośni i uderzą w Radio, toteż wniósł do sądu sprawę przeciwko redaktorowi naczelnemu „Rheinischer Merkur” oraz Görlichowi. Wyrok został ogłoszony 2 lipca 1975 r. przez Krajowy Sąd w Kolonii. Zanim do tego doszło, w lutym 1975 r. pisał do Ciołkosza, że ataki pod jego adresem mają na celu usunięcie go ze stanowiska dyrektora Radia. „Najgroźniejszy jednak dla mojej przyszłej działalności jest atak idący drogami dyplomatycznymi. Zmierza on, bowiem nie tylko do usunięcia mnie, ale także do unieszkodliwienia Radiostacji”³⁷.

Koniec korespondencji Ciołkosza i Nowaka przypada prawdopodobnie na grudzień 1975 r.,

czyli czas po odejściu Nowaka z Radia. Nowak pisał wówczas o swoich planach, informował, że zamierza zająć się pisaniem, a po przerwie wrócić do czynnego życia i służyć nadal sprawie polskiej, trzymając się z daleka od pozakrajowych rozgrywek personalnych i politycznych³⁸. Nie był zdecydowany, czy przenieść się do Stanów Zjednoczonych, czy pozostać w Europie Zachodniej, nie zamierzał jednak odchodzić na emeryturę.

Dla Ciołkosza decyzja Nowaka oznaczała „zmianę posterunku pracy”. „Mówiąc szczerze Panie Janie – powiedział podczas spotkania pożegnawego w 1976 r. wyemitowanego na antenie Rozgłośni Polskiej RWE – nie wierzę, że Pan odejdzie z tej pracy. Wierzę, że w Pana żyłach nie płynie krew, ale atrament i Pan się tego płynu ze swoich arterii wyzbyć nie potrafi. Ten zawód będzie Pana ciągnął, kusił i Pan tej pokusie ulegnie. Dlatego Pana nie żegnamy, Pan nie odchodzi z tego zawodu, z pracy dla Polski, Pan przechodzi na inne posterunki pracy. To nie jest stypa, my nie piszemy panu Janowi zbiorowego nekrologu, my tylko żegnamy go na jednym etapie pracy, który skończył i witamy go na nowym etapie pracy. Pan Jan nie odchodzi na emeryturę”³⁹.

Ciołkosz, formułując taki wniosek na podstawie własnych doświadczeń, był zadania, że zawód dziennikarza, praca przy mikrofonie dają satysfakcję, której nie daje „żaden trunek, żadna używka, nawet haszysz”⁴⁰. Był wdzięczny „za dwa czynniki życia emigracyjnego”: „Możliwość pracy na rzecz Polski, choć na ogół w trudnych warunkach konieczności natychmiastowego reagowania na płynące z Radia prośby o komentarz, względnie udział w dyskusji oraz

³⁷ Tamże.

³⁸ List Jana Nowaka-Jeziorańskiego do Adama Ciołkosza 12 XII 1975 r., ZNiO, Archiwum Jana Nowaka-Jeziorańskiego, *Korespondencja*, t. 8, Adam i Lidia Ciołkoszowie.

³⁹ *Uroczystość pożegnania Jana Nowaka w Londynie*, audycję można odsłuchać na stronie Polskiego Radia: <http://www.polskieradio.pl/68/2461/Audio/290790,Pozegnanie-Jana-Nowaka-z-RWE> [dostęp: 01.05.2016].

⁴⁰ Tamże.

możliwość „życia w kraju”, życiem polskim, myślenia w sposób, w jaki myślą i czują Polacy w kraju. „Państwo wiedzą, jaka to trudna rzecz,

po trzydziestu latach pobytu na obczyźnie żyć w Polsce” – powiedział podczas pożegnalnego spotkania ⁴¹.

⁴¹ Tamże.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu – Archiwum Jana Nowaka-Jeziorańskiego
Narodowe Archiwum Cyfrowe – Kolekcja RWE
Studium Polski Podziemnej w Londynie – Archiwum Adama Ciołkosza

Opracowania, teksty źródłowe

Adam Ciołkosz: polityk, pisarz, historyk socjalizmu, red. J. Żmigrodzki, Londyn 1972.

Ciołkosz A., *24 lata pracy J. Nowaka*, „Tydzień Polski” 1975, 20 XII.

Ciołkosz A., *Walka o prawdę: wybór artykułów 1940–1978*, przedm. G. Herling-Grudziński, wyboru dokonał W. Ryser-Szymański, Londyn 1984.

Ciołkoszowa L., *Spojrzenie wstecz*, Paryż 1995.

Ciołkoszowie A. i L., *Niepodległość i socjalizm: 1835–1945. Audycje radiowe*, Warszawa 1984.

Friszke A., *Portret polskiego socjalisty*, Warszawa 2011.

Giedroyc J., *Sprawozdanie*, „Kultura”, nr 7–8.

Gielzak M., *Antykomuniści lewicy: Lidia i Adam Ciołkoszowie jako historycy socjalizmu polskiego*, Poznań 2014.

Gross F., *Ludzie P.P.S. Wspomnienie o Adamie Ciołkoszu*, Warszawa 1987.

Jan Nowak-Jeziorański, Jerzy Giedroyc. Listy 1952–1998, wybór, oprac. i wstęp D. Platt, Wrocław 2002.

Jan Nowak-Jeziorański, Zbigniew Brzeziński. Listy 1953–2003, wybór, wstęp i oprac. D. Platt, Warszawa 2014.

Korespondencja 1955–1989. Jan Nowak-Jeziorański, Maria Winowska, oprac. i wstęp A. Nowak, Wrocław 2016.

Kamińska-Chelminiak K., *O publicystyce Adama Ciołkosza*, „Zeszyty Prasoznawcze” 2016, nr 4.

Listy J. Giedroycia, J. Nowaka-Jeziorańskiego, J. Stempowskiego do W. Micuty, Jerzy Giedroyc, Jan Nowak-Jeziorański, Jerzy Stempowski, „Zeszyty Historyczne”, z. 166 (2008).

Listy Jana Nowaka-Jeziorańskiego do Eugeniusza Kwiatkowskiego z lat 1955–1973, oprac. G. Fulara, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, R. 54 (2004).

Lukasiewicz S., *Jan Nowak-Jeziorański jako działacz PRW „NiD”* [w:] *Jan Nowak-Jeziorański. Kurier Armii Krajowej. Redaktor Radia Wolna Europa. Polityk*, red. P. Machcewicz, R. Habielski, Wrocław–Warszawa 2011, s. 89–116.

Lukasiewicz S., *Partia w warunkach emigracji. Dylematy Polskiego Ruchu Wolnościowego „Niepodległość i Demokracja” 1945–1994*, Lublin–Warszawa 2014.

Machcewicz P., *Emigracja w polityce międzynarodowej*, Warszawa 1999.

Machcewicz P., *Monachijska menażeria: walka z Radiem Wolna Europa 1950–1989*, Warszawa 2007.

Nowak-Jeziorański J., *Kurier z Warszawy*, Warszawa–Kraków 1989.

Nowak-Jeziorański J., *Wojna w eterze*, Kraków 2005.

Paskiewicz L.B., *Pierwsza podróż Lidii i Adama Ciołkoszów do USA (1953–1954)*, „Przegląd Polsko-Polonijny” 2012, nr 4.

Refleksje emigracyjnego socjalisty. Z listów Adama Ciołkosza 1945–1950, oprac. A. Friszke, „Więź” 1994, nr 9.

Tarka K., *Kryptonim „Okularnik”. Sprawa rozpracowania operacyjnego Adama Ciołkosza*, „Przegląd Polonijny” 2006, z. 3.

Uroczystość pożegnania Jana Nowaka w Londynie, audycję można odsłuchać na stronie Polskiego Radia: <http://www.polskieradio.pl/68/2461/Audio/290790,Pozegnanie-Jana-Nowaka-z-RWE> [dostęp: 01.05.2016].

W obronie Wolnej Europy: listy Jana Nowaka do gen. Władysława Andersa i Adama Ciołkosza, oprac. A. Friszke, „Więź”, R. 48, nr 3 (2005).

Waingertner P., *Rosyjski komunizm w oczach polskiego socjalisty: Z refleksji politycznej Adama Ciołkosza*, „Rocznik Łódzki” 2005, t. 52.